

BÁLINT ZSOLT

Csontváry vallási disputájának kerete

Két esszében is foglalkoztam Csontváry Kosztka Tivadar egyik legismertebb képével, aminek közismert címe „A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben”. Első írásomban a kép jobb felső sarkában levő különös motívumokat próbáltam meghatározni és a festő huszadik század eleji valóságához kapcsolni a kék atillás, piros fezes, hetyke tamburmajort, a zöld sipkás magyar bajuszos öszülő férfit és a tömeg fölé belógó vörös posztót. Másik írásom, hasonló szándékkal, a kép felső részének bal oldalára összpontosított, ahol a nagy kőtáblakon térképszerű kopást és héber feliratokat, és a fal elé benyúló sófár alakú faágat, rajta vörösbeggyel és kuvikpárral láthatunk. Ez az esszé az előzők folytatása, és azokat az alakokat próbálja közelebb hozni a szemlélődőhöz, akik a kép keretét adják: a panaszfal előtt végigsorakozó, majd a bal oldalon csoportosuló imádkozókat, a két sarokban levő gyermekes asszonyokat, illetve a kép előterében és a jobb szélén levő legkülönfélébb magányos vagy páros alakokat.

BEVEZETÉS

Ahogy előző két esszémben többször is megjegyeztem,⁽¹⁾ Csontváry egyik legismertebb képe különös szimbolikát hordoz, aminek üzenetéhez úgy kerülhetünk közelebb, ha meghatározzuk a képen szereplő alakokat és motívumokat, és belehelyezzük őket Csontváry korába. Említett írásaimban sem volt, és most sincs szándékomban kritikával élni mások, a képet elemző írásai kapcsán. De mindenképpen meg kell jegyezzem, hogy mind ez idáig nem olvastam olyan elemzést a képről, ami közelebb vitt volna Csontváry valóságát feltáró üzenethez, hanem különös misztikát árasztó köntösbe burkolták. Maga Csontváry ezt a képet írásaiban többször is „vallási disputa”-ként említi, tehát ez kell legyen a kulcs a kép megértéséhez.

Jelen tanulmány a kép keretét adó motívumokkal foglalkozik. A kép felső részében levő imádkozó zsidók sora kivételével talán az közös bennük, hogy mindegyikük fizikailag is érinti a kép szegélyét. Így valóságosan is bezárják a kép jobb felső sarkában nyíló ajtón beáramló legkülönfélébb alakok csoportját. Ez a csoport a következő, valószínűleg befejező tanulmány tárgya lesz. Mind az záró megjegyzésekből majd kiderül, ez a „keretes” megközelítés nem tűnik mesterkéltnek. Bízom benne, hogy az olvasó is elfogadja.

A messzebb álló motívummal kezdem: a panaszfal előtt sorakozó alakokkal, akiknek első képviselői az első esszémben elemzett, foszladozó kötélén lógó vörös posztó alatt állnak. Mivel a kiindulás a zsidó kultúrkörhöz kapcsolódik, kézenfekvő, hogy az elemzést jobbról indítom. Ez követően jutok a bal oldalra, ahonnan felülről lefelé haladok. Ez után szemlélőhöz közelebb álló alsó vízszintes keret alakjait elem-

zem, már balról jobb irányban, elérve a jobb alsó sarokig. Innen felfelé haladva zárom be a keretet elérve megint csak az első esszé egyik központi figurájához, a tamburmajorhoz. A elemzésnél folyamatosságot biztosítandó, az előzőkben alkalmazott módszerhez folyamodom: a kiragadott motívumot leírom, megpróbálom meghatározni és ezt követően értelmezni. Maga a leírás objektív módon egyértelműsíti a tárgyat. A meghatározás megpróbálja pontosan behelyezni Csontváry kulturális- és időkeretébe. Ez számos esetben sikeres, konszenzusra hívó lehet, de akár problémákat is vethet fel, ha nem sikerül megnyugtatóan a jellemzés. Ezt követően pedig saját értelmezésemet fejtem ki röviden, ami magától értetődően szubjektív és emiatt lehetséges, hogy a kép szemlélője és az esszé olvasója más véleményen van. Ezt természetesnek veszem, hiszen a kép szimbolikájához a festőtől nincs kulcsunk, a mű már alkotóján túl létezik, ezért emiatt sem lehet ráerőszakolni egyetlen kizárólagos olvasatot sem.

Csontváry (1904) A Panaszfal bejáratánál Jeruzsálemben című képe. Az esszé a következő „keretmotívumokat” tárgyalja: a kőfal előtt húzóódó imádkozók sora; a bal szegélyen két sorban ülő zsidó férfiak társasága és az előtte fohászoló rabbi; a bal alsó sarokban ülő asszony két gyermekével; a jobb alsó szélén a koldus és sánta kutyája; középen a két tanítvány és a kulcsos bábaasszony; jobb alsó szélén az imám és vele szemben a botra támaszkodó öregember, mögött a fiatal sárgakaftános rabbi; a jobb alsó sarokban és a jobb szegély alján az öreg házaspár kisbabával; és végül a jobb szegély felső részén a keresztény főpap. (Forrás: Wikipédia)

SZEMBEN A FALLAL: FOHÁSZKODÓ ZSIDÓK

A fal tövénél fohászzkodó zsidók tarkabarka zárt sora húzódik.⁽²⁾ A jobb oldalon, a lelógó vörös posztó alatt fekete kalapos, pajeszos férfi nézi az imádkozók sorát. Tőle indul az panaszkodók vonala, ami egészen a kép bal sötét sarkáig húzódik, ahol a félhomályban is jól kivehető a kötömb előtt imádkozva álló utolsó alak. Mind-egyikük háttal áll, kivétel a bal felső sarokból benyúló ág zöldlevelű vége alatt álló szemüveges rabbi, aki jobb kezében könyvet tart.

A szőke vagy vörös hajú férfiak legtöbbször fején lapos fekete strájmli vagy bojtban végződő fehér jeruzsálemi kipa van, halványkék (szinte fehér), zöld, vörös vagy sárga színű kaftánt hordanak. Lehajtott fejjel fohászzkodnak. Egyikük jobb kezével a kőnek támaszkodik. A sor közepén három alacsonyabb, tépett fejkendős és rongyos köntösű alak áll a fal előtt. Valószínűleg asszonyok. Egyikük afrikai lehet, magasra tartott könyökkel, barna bőrű bal karjával támaszkodik a kőnek. A köveken embermagasságban mélyedések sötét sávjai láthatók, ezek az évszázados simogatás nyomán keletkezettek.

Láthatjuk, Csontváry most is a valóságot festi. Korabeli képeslapok tanúskodnak arról, hogy nemcsak férfiak, hanem nők is imádkozhattak a szent helyen. Akkor nem tartották be a rabbik által szigorúan megkövetelt nemek elkülönítését sem.⁽³⁾ Hely- és idő szűke miatt képtelenek lehetek a merev vallási előírások követésére. Vajon Csontváry remek megfigyelő képességéről tanúskodik az, hogy a férfimádkozó a jobb kezével, leeresztett könyökkel támaszkodik a kötömbhöz, míg az néger asszony bal kézzel, szinte illetlenül? Talán őt próbálja rendre utasítani a szemüveges rabbi?⁽⁴⁾

Színezett jeruzsálemi képeslap Csontváry korából. Férfiak és nők együtt imádkoznak a Panaszfalnál. A képeslap felirata magyarul: Jeruzsálem. Minden sabbatkor a zsidók lerombolt templomuk miatt jajveszékelnék, aminek alapfala látható ezen a képen. – 137. zsolttár. (Forrás: Wikipédia.)

A ZSINAGÓGA: A KIMONDHATATLAN SÖMÁ JISZRAÉL

A kép bal oldalán két sorban nyolc öreg, ősz szakállas turbános-kipás zsidó férfi alakja látható. A felső sorban hárman, az alsó sorban négyen ülnek, mintha beszélgetnének, de közülük a szemlélőhöz legközelebb eső a kép közepén kavargó tömeg felé néz, és bal kezének nyitott tenyerét kolduló mozdulattal a kép közepére áramló emberek csoportja felé nyújtja.

Előttük egy hasonló korú, őszszakállú vörös kaftános férfi áll, tekintetét az égre emeli, jobb tenyerét a szeme elé helyezi. Bal kezében, a szakálla alatt, a mellkasához szorítva könyvet szorongat. Mintha nagy fájdalmát magába fojtaná, ajkait szorosan összeczárja.

A kis vidéki zsinagógák egyik falánál padsor volt, a felolvasáson résztvevő férfiak helye. Itt gyülekeztek és közülük lépett elő a felolvasó is. Az istentisztelet megtartásához legalább tíz férfi kellett. Ha nem volt meg a létszám, nem olvashattak föl a Tórából, nem végezhetek semmi más szent cselekményt. Nem mondhatták el a kádist sem, hogy őseik nagyságáról nyilvánosan megemlékezzenek. Vajon ezt üzeni-e Csontváry? Minden bizonnyal, hiszen az ég felé forduló öreg rabbi jobb kezének mozdulata erről árulkodik.⁽⁵⁾

REBEKKA ÉS IKREI: ÉZSAU ÉS JÁKOB

A kép bal alsó sarkában fejkendős asszony törökülésben látható, ölében egy szeretettel rátekintő szőke kislánnyal, akit saját fekete bársonyos ruhájával betakarva, bal kezével tart. Jobb keze lábai között nyugszik lazán, nyitott tenyérrel a föld felé. Itt ül egy vörös, csúnya arcú kislány, aki durva szőrruhába van öltöztetve, és belemered az emberek sokaságába.⁽⁶⁾

Kik ezek? Rebekka az ikreivel, az elsőszülött Ézsauval és öccsével, Jákobbal. Történetük jól ismert. A szentírás szavai szerint Ézsau „vörösös volt, egészen szőrös, mint az állat prémje”. Az anyja által jobban szeretett másodszülött Jákob volt, aki bátyjának sarkát fogva jött a világra. Az ikrekhez prófécia is kapcsolódik, amit anyjuknak mondott az Úr angyala: „Két nemzet van méhedben, és két nép válik öledből: az egyik nép a másik fölé emelkedik, és az idősebb szolgálni fog a fiatalabbnak”.⁽⁷⁾ Az elsőszülöttség kiváltságát Ézsau egy tál lencséért eladta. Majd később az apja áldását is elveszítette, mert anyja és öccse álnokul becsapta a haldokló apát.⁽⁸⁾

Meggyőződésem, hogy Csontváry szimbolikája ezt, az emberiség történetére nagy hatást gyakorló családi drámát hangsúlyozza. A lustaság, a szeretetlenség és a hazugság állandó háborúsághoz vezet. Emiatt például Ézsau leszármazottjaival a zsidóság állandó konfrontációban volt, és megsemmisítésükre törekedett. Mind a mai napig élnek ezek a sztereotípiák.⁽⁹⁾

A KOLDUSBOTRA JUTOTT ASSZONY ÉS AZ ARANYSAKÁL

A kép előterében, kiemelve, a vallási disputa szinte a leghangsúlyosabb szereplőjeként az üresen maradt térség felé meghajlott hátú koldusasszony csoszog. Baljával görbe botra támaszkodik, jobbával alamizsnát fogad el a kép közepére érkező, hófehér arcú előkelő asszonytól. Jobb oldalán aranyszínű, rémesen sovány kutyaszerű állat álldogál, jobb mellső lábát fájdalmasan tartva, és hegyezi a fülét.

Véletlenül került-a koldusasszony Rebekkához közel? Lehet. A családi viszálykodás és a hazugság koldusbotra juttatja a következő nemzedékeket. Mások jóindulatára szorulnak, sorsukat nem képesek alakítani. Egészen magukra maradnak, hazugságaikban hamar utolérték őket, akár a menekülő sánta kutyát.

Csontváry aranysakált ábrázolt, ami a kutyaféléket képviselő ragadozó.⁽¹⁰⁾ Keleti utazásai alatt készült jegyzeteiben többször is beszámolt arról, hogy a karavánt éjszaka kísértetiesen röhögő sakálok kísérték. Szorongást és félelmet keltett az emberekben, jelenlétüket megszokni nehéz volt.⁽¹¹⁾ Ezt a valóságos élményét szőhette a vallási disputát ábrázoló képébe: a hazug embert nemcsak utoléri, hanem még kárörvendő módon ki is nevetik. Ebben a jelenben élnek.⁽¹²⁾

Egészséges Arany sakál (Canis aureus) példány, fülét hegyezve, feltartott fejjel, mind a négy lábával biztosan a földre támaszkodva. Gereznája dús, csontozata nem látszik, hasi része kerekded, jól tápláltságról árulkodik, farka lompos. A Csontváry által megfestett példány beteg. Lapocka és medence-csontjai kimerednek, szőrzete is csikossá kopott, hasi része behorpadt, farkán a szőrzet is gyér. Fülhegyezve, kushadó fejjel, jobb lábát feltartva figyel (lásd a legelső képen). (Forrás: Wikipédia.)

A KÉT ZSIDÓ FIÚ

Két zsidó fiú lép a kép előterébe. Fialok. Az egyik sárga, a másik világoskék köpenyt visel. A sárga kaftános fején fehér színű jeruzsálemi kipa, a másikén fekete kalap. A sárgakaftános még a beavatási szertartás előtt lehet, de a dereka már körülövezve, jobbában egyetlen kis imakönyvet tart. A másik már teljes jogú tagja a zsidó gyülekezetnek, ünnepi fehér ruhában, széles vörös övvel a derekán, vállán selyemszövésű világoskék köpeny. Ő teljes joggal felszólalhat a nép nevében. Bal vállán tarisznya, amiben két nagy könyvet hordoz. Ez lehet az *Ó-* és az *Újszövetség*, amit meg kell disputálni, de lehet akár a két legfontosabb zsidó irat is, a *Talmud* és a *Misma*.⁽¹³⁾ A kétfajta öltözet a két fő zsidó irányzatot képviseli. Az egyik a szefárd, a másik az askenáz. Ezek egymással is versengenek, de itt úgy tűnik, hogy a vallási disputára egymást támogatva érkeznek. Meg kell védeniük a törvényt és a prófétákat. Össze kell fogniuk.

A KULCSOS BÁBA

Szorosra tekert fehér khimárban, vállára borított vörös kendővel és fekete ruhába görnyedt asszonyalak áll a kép előterében. Erősen előreugró álla és nagy orra van, akár vasorrú is lehetne. Bal tenyerében különös módon elrendezett kilenc rézgarast tart, jobb oldalán nagy kulcs lóg.

Az asszony előtt két zsidó kisfiú áll, egyik fekete a másik sárga kaftános, vörös pajeszosak, fehér kipát viselnek. Mind a ketten még a bár-micvá előtt vannak, hivatalosan még nem a zsidó gyülekezet tagjai. A sárga kaftános kisfiú kitágult szemekkel, érdeklődéssel figyeli az öregasszonyt. A hátrébb, fekete kaftánban álló kisfiú előre nyújtja jobb kezét, mintha eltolná az öregasszony alakját, akinek nyitott tenyerében hívogatóan ott fénylenek a garasok.

Kit ábrázolhatott Csontváry az öregasszony alakjában? Mire utalhat? A festő nélkül helyes választ adni nehéz, vagy talán már lehetetlen is. A garasok elrendezése titokzatosnak tűnik, és mintha a bába jobb kezében lenne a tizedik garas, amivel kirakhatja a *Kis Arkánium* kabbalisztikus életfáját (lásd alább a diagramot).⁽¹⁴⁾ Az ő kezére összpontosul a jeruzsálemi kipás kisfiú tekintete. Az ő oldalán lóg mindennek értelméhez a kulcs, ahogy a zsidó kabbala sugallja? Ez az ellentétektől súlyos pont lenne az istentelen világ és a vallásos meggyőződés ütközőpontja a vallási disputában? Vagy egyfajta visszacsatolás a zsidó valóságba?

A jósoló bábaasszony mögött, botra támaszkodva öregember áll a fal előtti térre beözönlő keresztény népek között. Bal kezével az imám felé int, mintha kérdezné tőle, mit keres itt. Az öregember kilétét nehéz beazonosítani. Lehet akár keresztény szerzetes vagy pap. Fekete reverendában van, fején zucchettót hord.

AZ IMÁM

Az előtér jobb felére helyezte Csontváry a kép legnagyobb és egyben legsúlyosabb alakját. Szakállas öregember, fején zöld színű kufit visel, derekán tarkán szótt fényes öv szorítja fényes selyem ruháját, és zöld színű aranszegélyes dzsubbában mutatkozik. Mintha lépcsőről fellépve igyekezne a középpontba, mindkét kezével lendületet vesz. Szemével Rebekka felé mered.

Vagy talán azért jön, hogy felügyelje, és rendre utasítsa a sokaságot, akik beléptek arra a területre, aminek ő az őre? Vagy, hogy az igaz hitre tanítsa a zarándokokat? Csontváry idejében Jeruzsálem muszlim kézen volt, így bizonyos, hogy bármilyen vallási eseményhez a mohamedán hatóságok engedélyét kellett megszerezni.⁽¹⁵⁾

A RABBI

Mintha az imámmal együtt érkezne a disputára a mögötte feltűnő, barna kipás és sárga kaftános élete virágjában levő írástudó. Füle mellett fekete pajesza akkurátusan, a rendelkezéseknek megfelelően göndörödik alá. Bal kezében két könyvet tart, felemelt jobb karjával pedig mintha a két fiatal tanítványt akarná felszólítani, hogy ne vegyenek részt a készülődő disputában. Megálljt parancsol nekik.

ZAKARIÁS, SZENT ERZSÉBET ÉS KERESZTELŐ SZENT JÁNOS

Az imám mögött, a jobb alsó sarokban nagy barna szemekkel, a szemlélőre kitekintve idősebb zsidó-asszony érkezik a képbe. Haját már csak részben fedi a fekete csíkos kendő, ruhája a fényben mély tengerkék, az árnyban éjkek, nyakában arany medalion díszlik.⁽¹⁶⁾ Bal kezét keble alatt tartja, jobb keze tenyerén hordozza a vállán térdelő kisbát, aki a csíkos kendővel játszik és mosolyog. Hátat fordítva a tömegnek vörös kaftános, prémsapkás, öreg zsidó férfi látható, magasan fölülről, merengve a kislóra néz. Talán ügyel arra is, hogy le ne essen.

*A kabbala életfájának (Sephiroth) diagramja. A képen a bába tenyerében csak kilenc érme van, a jobb kezében lehet a tizedek, talán a királyságot jelképező. A körökben olvasható héber szavak magyar fordítása (betűrendben): Binah (értelem), Chesed (írgalom), Chochmah (bölcsség), Gewurah (ítélet), Hod (magasztosság), Jesod (a világ alapja), Kether (korona); Malchuth (királyság), Netzach (kitartás), Tiphereth (szépség). A diagram közepén ábrázolt Da'ath (tudás) legtöbbször nem ábrázolják, arra bivatkozva, hogy az isteni tudás nem látható, nem ábrázolható.
(Forrás: Wikipédia)*

Vajon Csontváry valóban az idős Zakariást és feleségét, Erzsébetet és gyermeküket, Jánost, a későbbi Keresztelőt ábrázolta? Lukács evangélista számol be részletesen a Jézus születését megelőző csodálatos eseményekről.⁽¹⁷⁾ Tudjuk azt is, hogy a Keresztelő milyen fontos szerepet töltött be Jézus életében, akinek előhírnöke volt. Ezzel talán a festő a kereszténység születését vetítette a vászonra, a Jeruzsálemben levő harmadik nagy világvallás képviselőiként. Az ő életük példázata lenne a vallási disputa egyik témája?

A KERESZTÉNY FŐPAP

Keresztelő Szent János családja mögött aranysújtásos köpenyben, fekete turbánban, sötétbőrű, szigorú tekintetű ősz férfi mered a kép közepén hullámzó embercsoportra. A keleti keresztény felekezetekre jellemző ünnepi főpapi ruhában van. Lehet káld, kopt vagy akár maronita is. Arany ruhája ad hátteret Zakariásnak és családjának, mintegy kiemelve őket elszigeteltségükből.

Ez a főpap zárja a kép keretét. A hozzá legközelebb álló alak már a hetyke vörös fezes tamburmajor, ahonnan elindultunk. A kék atillás kissé lenézően néz vissza a kavargó emberekre, jobb kezében a pálcájával készen arra, hogy dobbantson, és elindítsa a menetet. Zakariás családjával, a turbános főpappal nem is foglalkozik.

De a főpap, mintha át akarna vágni a tömegben. Mégis, mintha útját állná a fekete kalapos, szakállas, lilaruhás, felhúzott szemöldökű és ráncos homlokú férfi és egy asszony, aki vért könnyezik. Vajon ez a két alak nem a megöregedett Szent József és fiát sirató Szűz Mária? Vajon a főpap nem azért indul el a párbeszéd helyére, hogy a nevükben beszéljen?

ZÁRÓ JEGYZETEK

Nem lehet véletlen az a körköröség, ami a képet elemezve feltárul előttünk. Indulunk a régi – Csontváry szerint nem létező zsidó dicsőség siratásától,⁽¹⁸⁾ a bal (rossz) oldalon levő imádkozó zsidó férfiak csoportján át a sorsfordulós ikerszületésig. A jelent ábrázolja a koldusbotra jutott öregasszony, a sánta és girhes sakál, jóslógató kabbalás öregasszony és a pökhendi imám. A jobb oldalon láthatjuk Keresztelő Szent János családját, az újabb fordulópontot, ami szakít a zsidó hagyománnyal és elvezet a tömeg fölé magasodó atillás tamburmajorig. Minden bizonnyal Csontváry tudatosan komponálta ezt a keretet.

Ez a keret veszi körül a nemzsidó, pogány népeket, akik a kép jobb oldalán tömörülnek. A baloldalon hatalmas szakadék tátong.⁽¹⁹⁾ Vajon ő vagy a zsidók miatt keletkezik közöttük az úr, ahová úgy tűnik, senki se akar belépni. Vagy az lenne a disputa számára fenntartott hely, ahova a vallások képviselői kiállhatnak és megvédhetik őseik hitét? Mindenesetre ez a festmény legvilágosabb része. A simára kijárt kőlapok a fény teljes spektrumát visszaverik, fehéren ragyognak. Áthidalja-e a festő a vallások között tátongó szakadékot? Ez lenne a szándéka?

A kérdést válaszolja meg majd a sorozat utolsó tanulmánya. Addig is gondolkodjunk el a fal előtti emberek csoportjában állva, a tömeg felé tekintő szamaritánus pap és tőle balra az égre tekintő haszid rebbe alakján.⁽²⁰⁾ Bízunk abban, hogy az egyszerűség, az öröm és az irgalmasság segítségével az emberiség egyszer mégiscsak eljut az igazi szeretet felismeréséhez.⁽²¹⁾

JEGYZETEK

- 1 *Csontváry Panaszfalának kijáratánál* – Életünk 61(4): 62–72 (2023 [2024]) és *Csontváry panaszfalas köitáblái, madarai és faága* – Életünk 62(1): 86–93 (2024).
- 2 Palesztinában a múlt század elején ez a tarkabarka zsidósereg általános látvány lehetett. A korabeli színezett képeslapok is mind tanúsítják. Felvetődhet a kérdés, vajon ez a szemképrázttató szín kavalkád talán csak üzleti fogás a képeslapok jobb eladhatóságának érdekében? Nem. Megbízható beszámolók is erről a hallatlan sokszínűségről tanúskodnak: Marc Chagall (1887–1985) a tel-avivi múzeum megnyitása után 1931-ben két hónapos szentföldi utazáson vesz részt. Jeruzsálemben járva ezt írja: „Messziről özönlenek a Siratófalhoz a sárga, kék és vörös köpenyes, szőrmesapkás zsidók. Schol másutt nem látni ekkora kétségbeesést és ennyi örömet; schol másutt nem érez az ember ekkora megrendülést és mégis ekkora boldogságot, mint ennek az ezeréves kö- és porhalomnak a láttán Jeruzsálemben...” (Marc Chagall: *Életem*. 262 o. Budapest: Gondolat kiadó, 1970).
- 3 A Panaszfalnál együtt imádkozó férfiak és nők együttesét sok-sok korabeli fénykép is megörökíti, lásd például Toronyi Zsuzsa és Erdei Grünwald Mihály, 1999: *Jeruzsálem. Régi zsidó képeslapok*. Budapest: Magyar könyvklub, 96 o. A hivatkozott képek a 48-49 oldalon találhatóak. Ilyen jelene-tek ma már elképzelhetetlenek Jeruzsálemben. Az 1967-es háború után a Panaszfalnál szabadon kizárólag férfiak imádkozhattak, nőknek csak kivételes alkalmakkor engedték az odajutást. Csak legújabbban alakítottak ki egy elkülönített részt, ahova bármikor bejuthatnak a nők is. Amíg Palesztina angol mandátum alatt volt, csak vallásos zsidók tartották fontosnak a hely meglátogatását, így nemigen lehetett látni civil öltözékben felbukkanó zarándokokat vagy turistákat, ahogy azt manapság tapasztalhatja az oda látogató.
- 4 A zsidó előírások különös hangsúlyt fektetnek a jobb és a baloldalra. Jobb oldalon történnek a jó dolgok, így a fontos és Úrnak tetsző dolgokat a jobb kéz végzi, míg a tisztátalan és a rossz mindig a bal keze ügyébe esik.
- 5 A SömA Jiszraél (Halld Izrael...) kádíst eltakart szemekkel mondják.
- 6 Előző esszémben azt sejtettem, hogy a bal sarokban ülő asszony Sára, és a két kisfiú Ábrahám és Izmaél. Az, hogy az asszonyalaktól jobbra ülő fiú különösen csúnya arcú, vörös, durva szőrruhába van öltöztetve könnyen meghatározhatóvá teszik a csoportot olyanképpen, ahogy itt kifejtem.
- 7 Teremtés könyve 25,23.
- 8 Lásd Teremtés könyve 25,19–34; 27,1–40.
- 9 Közelmúltbeli eseményre utalok. A Negev-sivatagban, 2023. október 7-i események kapcsán a gázai arab lakosságot az izraeli miniszterelnök az amálekítákkal azonosította, akik Maimonidész szerint Ézsau leszármazottai.
- 10 Arany sakál (*Canis aureus*). A levantei, az anatóliai és a balkáni térségben gyakori, elterjedése keleten egészen Indokínáig elnyúlik. A múlt század derekára Európából csaknem kiirtották. Nádi farkas néven volt ismert, és ez az állat Arany János „toportyán férgé” is. A múlt század végén özön-szerűen újra elárasztotta nemcsak Közép-kelet Európát, hanem a balti és atlanti tájakat is. Hazánkban gyakori, dúvadnak számít, amit megint ritkítani kell.
- 11 Csontváry személyes tapasztalatait még az általa komponált Kivonulás-történet vázlatába is beleszóvi: „...éjjeli öröket volt szükséges felállítani, a sakálok hiénák ordítása, hozzájárult a gyermekek sírása, ez volt a karaván második éjszakája” (p. 81), „De mert az éjjeli vándor madarak is hozzá-

- szóltak a pihenéshez, sakálók hiénák vonítva közeledtek. Ez volt az első próba a szokatlan városi embernek...” (p. 86) (lásd Romváry Ferenc, 1995: *Csontváry-dokumentumok II. A Gerlóczy-féle Csontváry-kézirat Romváry Ferenc olvasatában*. Budapest: Új Művészet Kiadó, 208 o.)
- 12 Csontváry azt írja, hogy „...alamizsnából tengődnek a mostani zsidók Jeruzsálemben.” (Németh Lajos (szerk.), 1976: *Csontváry-émlékkönyv. Válogatás Csontváry Kosztká Tivadar írásaiból és a Csontváry-irodalomból*. 3. bővített, és átdolgozott kiadás. Budapest: Corvina kiadó, 332 o. A hivatkozott idézet a 89. oldalon.)
 - 13 A zsidók a Tórát (Mózes öt könyvét, ami a keresztény Ószövetség első öt könyve) tekercs formájában, erre kialakított külön tóraszakrényben őrzik. Tarisznyában nem hordozzák. Ezért valószínű, hogy a két könyv inkább a *Talmud* és a *Misma*, amiket valóban könyv alakban hagyományoztak nemzedékről nemzedékre. Az *Újszövetség* lényegesen rövidebb, tehát nem valószínű, hogy a képen Csontváry a rabbi és a fiatal zsidók kezébe külön kötött Ó- és Újszövetséget helyezett volna. A keresztény *Biblia* ó- és újszövetségi könyveit hagyományosan mindig egybe kötötték. Ez a hagyomány is, mint oly sok minden, a II. Vatikáni Zsinat után megszakadt, már könnyen hozzá juthattunk külön kötött Ó- és Újszövetséghez. Sőt legújabban az Ószövetséget is két kötetre választják, a zsidó szokás szerint: Mózes öt könyve és a próféták (*Biblia. Ószövetségi Szentírás I-II*. Budapest: Szent István Társulat, 1997).
 - 14 Mind mai napig elterjedt a tarot kártyák szimbolikájára támaszkodó jóslás. Az interneten számtalan jósnő kínálja szolgáltatásait. Az 56 lapos *Kis Arkánium* (Minor Arcana) egyik színe az „érme”, szimbolikájához az anyagi javak, anyagi világ, karrier, pénzügyek, karrier, tanulmányok tárgykörei kapcsolódnak. Az érmék elrendeződése titkos, csak a beavatottak számára megfejthető üzenetet hordoznak. Okkult világ, ami az évszázadok folyamán szorosan összekapcsolódott a kabbalával. Boszorkányok, jósnők, vajakosok tudománya volt, és még ma is az.
 - 15 Miklósvölgyi János a zöld köntösös imám alakjára, akit „hajlott hátú, rabbi-karakterű, idős zsidó figura”-ként ír le, különös megfajtást sugall. Tiziano „III. Pál portréja” című alkotását rímelteti az imám alakjára: „Az azonosság egészen látványos. Nem csupán a testtartás, vagy az öltözék, de az arc karakterének vetületében is. Mintha csak testvéreket látnánk a pápa és a zsidó írástudó képében.” (13. o. lásd Miklósvölgyi János, 2021: *Csontváry Jeruzsálem falai alatt avagy Panaszfaltól a Naptemplom felé*. Debrecen: szerzői kiadás, 82 o.) Ebből kiindulva hoz analógiákat és extrapolál papára, fáraóra, kulcslyukra és cserebogárra.
 - 16 Akárcsak Rebekka és ikergyermekei esetében, előző esszémben itt is másképp láttam a csoportot. Szent József és Szűz Mária alakja olyan gazdag ikonográfiájú, hogy Csontváry bizonyosan él valamelyik motívummal (ácsszerszámok, kék köpeny, liliom, stb.), ha őket szeretné ábrázolni. Zakariás és Erzsébet alakja, és a még gyermek Keresztelővel jobban illik a képbe. Talán a medalion is ezt az értelmezést erősíti. Csontváry idejében Magyarországon rendkívüli népszerűségnek örvendő Erzsébet királyné (Sissi) halála alkalmából temetési emlékművet verettek.
 - 17 Szent Lukács evangélium, 1. rész.
 - 18 Csontváry írásaiban többször is ostromozza a zsidó és a keresztény hagiográfiát. Szerinte ezek legendákon és hazugságokon alapulnak. Kézirataiban a zsidóság történetét sajátos módon festi meg. A szentföldi keresztény zarándokhelyek meglátogatásakor is a hagyomány és a jelen valóság látszólag kiengesztelhetetlen ellentmondásai ragadják meg.
 - 19 Ne feledkezzünk a bal és a jobb oldal szimbolikus szerepéről!
 - 20 Csontváry biztosan nem véletlenül festette a szamaritánus pap feje fölé a héber betűs feliratot. Jegyzeteiben ezt írja a szamaritánusokról: „Ezek talpig becsületes gondolkozású emberek a kikkel személyesen érintkeztem s húsvéti szertartásaiknál jelen valék.” (lásd Romváry, 1995, i. m., 98. o.)
 - 21 Írtam mindezt a 2025-ös esztendő nagyhetén, amikor a világ a tőle megszokott háborúskodás izgalmi között él. Hiszen miért is járna a békeesség és az isteni elrendelés útján – azon az úton, amit minden gondolkodó ember olyan mély meggyőződéssel kíván az emberiségnek? Ám tudjuk, igazából ez az út a valóságban csak keveseket érdekel. De disputálni lehet föléle. Csontváry a kevesek közé tartozott, aki nem disputált, hanem cselekedett. Az együgyűség derűs örömeiben és egyszerűségében élt, és bizonyosan még a szamaritánusi irgalmasságot is gyakorolta (vö. Lukács 10,25-37).